

**СТАН НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОЇ РОБОТИ
В УКРАЇНСЬКИХ ПЕНІТЕНЦІАРНИХ УСТАНОВАХ
І НАУКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ**

Курс України на створення правової держави, у якій би повністю забезпечувалися права людини, а також реформування кримінально-виконавчої системи України, що розпочалося 1991 року, як і всієї системи освіти, на порядок денний ставить вимогу підвищення ефективності педагогічних досліджень з проблем девіантної поведінки неповнолітніх, адже ця галузь педагогічної науки для формування підвалин майбутнього українського суспільства має надзвичайно важливе значення. В особливих зв'язках згадана проблема перебуває з необхідністю удосконалення діяльності пенітенціарних установ, яке передбачає насамперед значне поліпшення рівня професійної підготовки співробітників відповідних режимних закладів, оволодіння ними ґрунтовними знаннями педагогічних закономірностей, принципів, засобів і методів впливу на неповнолітніх девіантів, знання вікових та індивідуально-психологічних особливостей вихованців тощо. Реалізація гуманістичного, особистісно зорієнтованого підходу до виховної роботи в умовах установ виконання покарань для неповнолітніх вимагає, в першу чергу, гуманізації взаємовідносин між співробітниками та засудженими, визнання цінності людини, що відбуває покарання у вигляді позбавлення волі, як самоцінної особистості. Відтак запорукою успіху в перевихованні неповнолітніх правопорушників, їх ресоціалізації, здійсненні профілактики девіантної поведінки виступає уміння застосовувати ефективні засоби педагогічного впливу, наукове обґрунтування виховних програм і технологій, створення необхідних умов для їх упровадження. Названими причинами зумовлюється актуальність досліджуваних проблем.

Певним чином згадані аспекти висвітлювались у роботах таких учених, як В.Кривуша, В.Синьов, О.Беца, Т.Авельцева, Т.Голишкіна, О.Вакуленко, О.Ярчук, Н.Апетит, Т.Перепелиця, Ю.Клейбергта ін. Однак загалом питання потребує детальнішої систематизації та глибшої розробки.

Об'єктом дослідження у пропонованій статті виступає сучасний стан навчально-виховної роботи в українських пенітенціарних установах, а також шляхи подальшого вдосконалення наукової організації навчально-виховного процесу.

Метою нашої роботи є аналіз ситуації, в якій перебуває українська пенітенціарна система у плані виховної роботи з неповнолітніми девіантами, та

з'ясування наукових засад (закономірностей і принципів) організації педагогічного процесу.

Сьогодні в структурі Державного департаменту України з питань виконання покарань функціонує 19 виховних колоній, у тому числі одна - для утримання неповнолітніх засуджених жіночої статі. Як свідчать спостереження, організація навчально-виховного процесу в режимних установах для неповнолітніх відбувається на загальних засадах із урахуванням їх психологічних, фізіологічних якостей, вікових характеристик, рівня інтелектуального розвитку.

Навчально-виховний процес у колоніях для неповнолітніх правопорушників забезпечують учителі загальноосвітніх шкіл, розташованих на території режимних установ, вихователі, психологи, працівники соціальних служб, інструктори з фізкультурно-спортивної роботи. Основними видами, формами і методами виховної роботи з неповнолітніми засудженими є трудове, правове, моральне, естетичне, фізичне виховання, що в своїй сукупності сприяють становленню в них соціально прийнятної життєвої позиції, яка відповідає правовим та іншим нормам держави. Виховна робота організовується за спеціальними програмами в індивідуальних, групових і масових формах на основі психолого-педагогічних методів. Вона спрямовується насамперед на ресоціалізацію засуджених, формування та закріплення в них прагнення до заняття суспільно корисною діяльністю, сумлінного ставлення до праці, дотримання вимог законів та прийнятих у суспільстві правил поведінки, підвищення і подальшого розвитку знань, загальноосвітнього й культурного рівня.

У виховних колоніях діють загальноосвітні школи II - III ступенів, у яких нині навчається орієнтовно 2500 ? 3000 засуджених. Після закінчення навчання підлітки отримують документ про середню освіту встановленого зразка без указівки на специфіку навчального закладу. З огляду на той факт, що майже всі підлітки потрапляють до місць позбавлення волі без професії, при виховних колоніях функціонують професійно-технічні училища, підпорядковані Міністерству освіти і науки України. Вони готують фахівців двадцяти трьох робочих спеціальностей. Відтак особи, які звільняються з виховних колоній, отримують свідоцтво про середню професійно-технічну освіту загальнодержавного зразка ? професію, що дає їм можливість подальшого працевлаштування. Як відомо, одним із найдієвіших засобів виправлення й перевиховання підлітків-девіантів є трудове виховання, залучення їх до суспільно корисної праці.

Для забезпечення педагогічно корисного дозвілля та відпочинку неповнолітніх правопорушників, їх участі в культурному житті у пенітенціарних установах створено відповідну матеріально-технічну базу. Розвинута тут і система клубної та позакласної (позанавчальної) роботи: організовано велику кількість різноманітних гуртків прикладної творчості, художньої самодіяльності, спортивні секції. У вільний від навчання та роботи час із засудженими проводяться лекції,

бесіди, вікторини, тематичні вечори просвітницького, морально-етичного, естетичного та патріотичного спрямування, готуються концерти й конкурси художньої самодіяльності, виставки прикладної творчості, спортивні змагання. Отже, в такий спосіб відбувається забезпечення права неповнолітніх засуджених на відпочинок, дозвілля, участь у культурному й творчому житті в пенітенціарних установах, а також реалізуються завдання виховного характеру.

Для розв'язання проблем ресоціалізації підлітків із девіантною поведінкою Державний департамент України з питань виконання покарань всіляко підтримує участь органів виконавчої влади всіх рівнів, громадських і релігійних організацій, навчальних і культурно-просвітницьких закладів у проведенні заходів трудового, правового, морально-етичного, естетичного та патріотичного характеру, спрямованих на розвиток духовності, формування здорового способу життя засуджених тощо.

Загалом же, досліджуючи питання ефективності впровадження педагогічних досліджень із проблем девіантної поведінки, слід виділити ряд ключових моментів. По-перше, означена проблема розв'язується в межах педагогічної (зокрема пенітенціарної) теорії, що займається розробкою методичних рекомендацій щодо здійснення корекції девіантної поведінки на практиці, її профілактики в подальшому. По-друге, окремою складовою перевиховної роботи з неповнолітніми виступають заходи, впроваджувані в межах курсу інформаційно-консультативної та психокорекційної роботи із засудженими, які готуються до звільнення з виховних колоній. Зрештою, важливим аспектом виховної діяльності з девіантними особами виступає організація соціально-психологічної роботи.

Цікавим у цьому плані вважаємо досвід Маріупольської виховно-трудової колонії для неповнолітніх, де впродовж кількох років вихованці вивчають факультативний курс "Людина в сучасному світі". Основними його завданнями є: професійна адаптація учнів у відповідності до динаміки суспільного розвитку; правова просвіта з урахуванням змін у Кримінальному кодексі; санітарно-гігієнічна, медична просвіта, популяризація валеологічних знань; психологічний захист вихованців; педагогічна корекція; формування в свідомості підлітків усвідомлення власної унікальності, самооцінки, корисності сім'ї та суспільству. Основні теми курсу - "Психологія особистості", "Цінності сім'ї", "Спілкування в колективі", "Людина і право", "Людина та природа" та ін. Специфіка методики викладання курсу полягає в домінуванні не лекційної форми занять, а в діалозі "педагог ? вихованець", у проведенні дискусій, рольових і ділових ігор, розв'язанні практичних завдань.

Педагогічні дослідження останніх років дозволяють чітко визначити базові принципи, покладені в основу навчально-виховної та перевиховної роботи з особами, поведінка яких детермінується як девіантна, правопорушна. Під принципами пенітенціарної педагогіки розуміють насамперед ідеї, вихідні ме-

тодологічні положення, що випливають із закономірностей, сутності та особливостей процесу ресоціалізації й визначають його спрямованість, а також способи діяльності суб'єкта й об'єкта цього процесу [1, с. 34]. Слід підкреслити, що ці принципи генетично сягають самої сутності цілей перевиховання й зумовлюються характером суспільного ладу, об'єктивністю педагогічних законів, своєрідністю та специфікою педагогічного процесу в умовах установ виконання покарань.

З-поміж найголовніших принципів виділимо: 1) спрямованість педагогічного процесу у виховних колоніях на ресоціалізацію засуджених; 2) тісний зв'язок процесу ресоціалізації з реальним життям; 3) наукове обґрунтування виховних програм і технологій, створення умов для їх реалізації; 4) формування в середовищі засуджених позитивних міжособистісних стосунків; 5) дотримання законності; 6) індивідуальний, диференційований і комплексний підходи.

Перший визначає концептуальну особливість педагогічної роботи з неповнолітніми правопорушниками - спрямованість на формування соціально-нормативної особистісної позиції засуджених, впевненість у можливості їх виправлення, перевиховання. Звісна річ, що ресоціалізація повинна тісно пов'язуватися з реальним життям (другий принцип). Опитування, проведені у виховних колоніях для неповнолітніх, свідчать, що більшість підлітків погано орієнтуються в проблемах сучасного життя, в тих життєвих труднощах, з якими вони можуть зіткнутися після звільнення. Отже, названий принцип передбачає поновлення, налагодження соціально корисних зв'язків і відносин засуджених, систематичне ознайомлення їх із соціально-економічними, політичними проблемами держави, формування у них позитивних соціальних установок, а також залучення їх до соціально корисної та особистісно значущої діяльності. Аналіз виховної роботи, здійснений у декількох виховних колоніях для неповнолітніх (зокрема, в Бережанській та Маріупольській), засвідчує, що з цією метою використовуються, головним чином, засоби масової інформації (читання газет, журналів, перегляд телепередач відповідного спрямування), а також зустрічі з представниками різних громадських організацій.

Дія принципу наукового обґрунтування виховних програм, технологій та створення відповідних умов для їх реалізації полягає в застосуванні педагогічно коректних програм і адекватних засобів виховного впливу, впровадження новітніх технологій навчання й виховання. За свідченням В.Кривуші, з-поміж великого масиву спеціально розроблених виховних форм і технологій найбільшою ефективністю відзначаються такі: застосування психолого-педагогічного тренінгу на різних етапах відбування покарання із використанням методів переконання та навіювання (активно впроваджуються у виховних колоніях Чернігівської та Донецької областей); організація роботи кабінетів психологічної релаксації (виховні колонії Харківської, Чернігівської областей); залучення засуджених до різних форм творчої діяльності гуманістичного спрямування

(Самбірська, Ковельська, Маріупольська виховно-трудова колонія); цілеспрямована робота з відбору, формування та навчання активу засуджених, більш широке використання елементів самоврядування на основі активного залучення підлітків до підготовки і реалізації виховних заходів, концертів та інших форм педагогічно доцільного дозвілля (Прилуцька, Мелітопольська, Курязька режимні установи); взаємодія співробітників різних частин і служб виховної колонії з громадськістю, з представниками різних релігійних конфесій, активістами різноманітних міжнародних фондів (Бережанська, Самбірська, Ковельська, Маріупольська колонії для неповнолітніх) [1, с. 38]. Характерно, що ефективне впровадження цього принципу в життя скорочує рівень повторної злочинності (рецидивні прояви) майже вдвічі.

Специфіка принципу формування в середовищі неповнолітніх девіантів позитивних стосунків зумовлюється тим, що засуджений, перебуваючи в режимній установі, позбавлений можливості самостійно обирати своє оточення. Отже, набуває неабиякого значення вміння педагогів (а також адміністрації закладу) створювати умови для повноцінного людського співіснування, які сприяли б засвоєнню позитивних морально-етичних норм та виправленню деформованих моделей поведінки в соціумі. Основною вимогою принципу дотримання законності в процесі ресоціалізації є те, що середовище, у якому перебувають засуджені, різноманітні заходи виховного впливу на них мають повного мірою відповідати чинному законодавству. Аксиоматично, що особливістю педагогічного процесу у виховних колоніях виступає його залежність від правових регламентацій, необхідність підпорядкування виховних дій вимогам норм кримінально-виконавчого права, якими регулюються взаємовідносини об'єкта та суб'єкта виховного впливу, визначаються основні засоби ресоціалізації, правові вимоги до їх реалізації, відображається специфіка виховної роботи, забезпечення безпеки та правопорядку, загальної і професійно-технічної освіти в умовах режимних закладів, залучення засуджених до різних видів трудової діяльності, обґрунтовуються правові аспекти застосування педагогічних методів і прийомів, зокрема мір заохочення та покарання тощо. Реалізація цього принципу передбачає організацію спеціальної роз'яснювальної роботи серед засуджених, вивчення ними своїх прав і обов'язків, чітке дотримання "Правил внутрішнього розпорядку", а також інших правових актів, що регулюють діяльність пенітенціарних установ. Як показує практика, найголовніше домогтися того, щоб ці норми були усвідомлені та сприйняті засудженими як чіткі регулятори поведінки.

Отже, впровадження новітніх педагогічних розробок у практику подібного типу установ повинне узгоджуватися з нормами кримінально-виконавчого та інших галузей права.

Принцип індивідуального та диференційованого підходу означає врахування у виховній роботі індивідуальних особливостей засуджених, а також ознак,

спільних для різних їх категорій. Як показує педагогічна практика, поняття “засуджені” з психологічної, демографічної та інших позицій є надзвичайно різноманітним. Засуджених можна диференціювати за віком, спрямованістю особистості (стійка позитивна, стійка негативна, нестійка або суперечлива, пристосовницька), характером скоєних злочинів (корисливі, проти особистості та ін.), за кількістю судимостей, ступенем педагогічної занедбаності, за неформальним положенням у самій спільноті тощо. При цьому слід наголосити, що диференціація неповнолітніх правопорушників ? не самоціль, а лише один із принципів педагогічної діяльності, що дає змогу оптимально розробляти і реалізовувати різноманітні програми виховної роботи з різними категоріями засуджених, найбільш точно і тонко знаходити підходи до кожної особистості як неповторної індивідуальності.

Окрім того, принцип індивідуального й диференційованого підходу виступає наріжним каменем класифікації засуджених із метою проведення ефективної виховно-профілактичної роботи з ними. У цілому, класифікація засуджених у місцях позбавлення волі з практичної точки зору обумовлена необхідністю диференційованого підходу до проведення заходів виховного впливу на підставі індивідуальних програм соціально-психологічної й педагогічної роботи із неповнолітніми правопорушниками, зниження негативного впливу на особистість умов позбавлення волі, мінімізації міжгрупових і особистісних конфліктів. Слід підкреслити, що класифікаційна інформація дозволяє прогнозувати не лише варіанти очікуваної поведінки засуджених після розподілу до відділень, але й обирати оптимальні засоби контролю з боку персоналу установи з метою забезпечення належного рівня безпеки.

Ознайомлення з досвідом практичної роботи ряду виховних колоній засвідчує, що класифікація засуджених проводиться, як правило, під час їх перебування у відділенні карантину, діагностики та розподілу за підсумками вивчення перед розподілом до відділень соціально-психологічної служби. При цьому класифікаційними критеріями виступають кримінально-правові (ступінь тяжкості скоєного злочину), особистісні (психологічні характеристики неповнолітнього), соціально-демографічні (вік, рівень освіти, соціальне походження, рід занять до засудження) та медичні (особливості фізичного розвитку, стан здоров'я) показники. Завважимо також, що при розподілі слід ураховувати оптимальне співвідношення між засудженими різних класифікаційних груп. Не бажано формувати відділення, наприклад, лише з осіб однакового віку та зі схожим кримінальним минулим, оскільки це може призвести до групової замкненості, формування серед них негативних ціннісних орієнтацій.

Дотримання принципу комплексного психолого-педагогічного підходу сприяє розумінню особистості як цілісного психологічного феномена й означає необхідність вивчення, розвитку та корекції її інтелектуальної, емоційно-вольової, ціннісно-орієнтаційної сфер, поведінки. Ці завдання, як уже зазнача-

лося в попередніх розділах роботи, реалізуються засобами розумового, морально-трудового, правового, фізичного, естетичного та інших взаємопов'язаних напрямків виховного процесу. На загал же, комплексний підхід є методологічним принципом для педагогічної діяльності в будь-яких виховних установах.

У сучасних педагогічних студіях із цієї проблеми педалюються й інші принципи, зокрема, ? принцип поєднання вимогливості до засуджених неповнолітніх із гуманним та справедливим ставленням до них, принцип опори на позитивні риси і якості особистості правопорушника та ін. [1, с. 46-49]. Слід наголосити, що названі принципи, виступаючи наріжним каменем сучасних педагогічних досліджень, активно застосовуються в організації виховного процесу в режимних установах для неповнолітніх правопорушників.

Отже, позитивних результатів у виправному процесі можна досягнути лише за умови правильно організованої виховної роботи із засудженими. Йдеться про систему педагогічно обґрунтованих заходів, що сприяють подоланню особистісних деформацій неповнолітніх, їх усебічному розвитку, правослухняній поведінці й соціальній адаптації після звільнення. Науково обґрунтована організація виховної роботи потребує врахування різних чинників, особливо тих, що стосуються мотиваційного середовища формування поведінкових установок. У цьому контексті особливого значення набуває вивчення найпоширеніших стереотипів поведінки засуджених, що стають наслідком неоднакового сприйняття ними виправного впливу.

Таким чином, одержані у процесі проведеного дослідження результати можуть бути застосовані для подальшого удосконалення наукової організації навчально-виховного процесу в пенітенціарних установах, розробки нових аспектів та проблем дотичної тематики. Крім того, наведені матеріали можна використовувати також під час викладання відповідних навчальних курсів і дисциплін.

Література:

1. Кривуша В.І. Особливості ресоціалізації неповнолітніх злочинців. - К.: «МП Леся», 2000. - 140с.
2. Пенитенциарная психология, педагогика и совершенствование организации воспитательной работы с осужденными в ВТК/Под ред. В.Н. Синьова. В.И. Кривуши. - Киев: РИО КИВД при УАВД, 1993. - 413 с.
3. Синьов В.М., Кривуша В.І. Організація роботи з ресоціалізації засуджених в умовах виховно-трудова колоній // Соціальна реабілітація осіб, які повернулися з місць позбавлення волі, у соціальних службах для молоді. - Київ: А.Л.Д., 1995. - С. 6-19.
4. Синьов В.М., Кривуша В.І., Беца О.В. Пенітенціарна педагогіка. - К.: РВВ КІВС, 1996. - 543 с.
5. Синьов В.М., Кривуша В.І. Естетичне виховання у процесі ресоціалі-

за ції засуджених //Кривуша В. І. Особливості ресоціалізації неповнолітніх злочинців. - К.: «МП Леся», 2000. — С. 100- 102.

6. Авельцева Т.П., Гблііікіна ТВ., Вакуленко О.В., Ярчук О.Б. Курс інформаційно-консультативної та психокорекційної роботи із засудженими, які готуються до звільнення з виховних колоній: Навчальний посібник для використання у роботі центрів соціально-психологічної реабілітації засуджених вихованців колоній. - К, 2003. - 200 с.

7. Основні положення про організацію соціально-психологічної роботи із засудженими до позбавлення волі: Збірник методичних документів. - К., 2000. -65 с.

8. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения: Учебное пособие для вузов. - М.: ТЦ Сфера, при участии «Юрайт - М», 2001. - 160 с.

9. Натанзон Э.Ш. Психологический анализ мотивов и способов педагогического воздействия на личность. - М.: Просвещение, 1968 - 133 с. - 218 с.

10. Перепелиця Т.П Соціокультурні чинники злочинної поведінки підлітків: Автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.06 / Київський університет імені Т.Шевченка. - К, 1999. - 19 с.

11. Апетик Н.М. Моральна саморегуляція як умова попередження девіантної поведінки підлітків: Автореф.дис. ...канд. психол. наук: 19.00.07/Інститут психологіїім. Г.С.Костюка АПН України. - К., 2001.- 20 с.